

3. L'etnopoètica en el context de la societat digital: reformulacions i reptes

CATERINA VALRIU LLINÀS
Universitat de les Illes Balears
Secció Històrico-Arqueològica. Institut d'Estudis Catalans

1. INTRODUCCIÓ: ALGUNS ACLARIMENTS TERMINOLÒGICS

Encara que tradicionalment, en referir-se a les produccions literàries orals, hom sol parlar de literatura popular, literatura tradicional, literatura oral o, simplement, materials literaris folklòrics, el cert és que actualment els estudiosos del tema preferim parlar d'etnopoètica. L'etnopoètica és la disciplina que estudia les formes verbals de comunicació artística que la gent crea, recrea i usa en àmbits diversos de la vida.¹ Per *folklore* entenem una forma de comunicació artística que s'utilitza en situacions difícils, delicades o potencialment conflictives que es produeixen entre persones que es troben en contacte directe.² La folklorística és la disciplina que estudia el folklore. En canvi, la història oral és un mètode de treball i estudi útil a diverses àrees del coneixement que té moltes aplicacions, però que especialment fa possible documentar la veu d'aquelles persones que mai no han tingut veu pública, i que permet recollir dades molt diverses, tant de caràcter històric com memorialístic i també d'art verbal.³ La recollida de valuosos materials

1. Aquesta és la definició que trobem en el TermFolk, el diccionari en línia de terminologia folklòrica de l'Arxiu de Folklore de la Universitat Rovira i Virgili: <Folklore URV (arxiudefolklore.cat)> (consultat el 10/07/2024).

2. Aquesta és la definició proposada pel folklorista Josep M. Pujol (2013, 297) a partir dels postulats de diversos folkloristes nord-americans.

3. L'enregistrament de materials l'arreglega amb la tècnica de la història oral, s'inicià de manera sistemàtica en els anys seixanta als Estats Units i entrà com a tècnica de treball en alguns àmbits universitaris, especialment en antropologia, però també en història i en filologia. Com a tècnica per recollir folklore i crear bases de dades, continua essent un mètode útil que ha millorat i s'ha fet més accessible amb els nous mitjans tecnològics. En són una bona mostra l'Arxiu de Folklore de la URV (RumorFolk, ArxiuFolk), el de la UIB (Arxiu de Folklore) i el de la UA (CanPop), construïts mitjançant la col·laboració de l'alumnat. També la fan servir els etnomusicòlegs (repertoris de tonades o cants de treball, de cantades festives com les caramelles, etc.).

etnopoètics mitjançant la tècnica de la història oral és possible encara avui; en són una bona mostra dues tesis doctorals recents que apleguen extensos corpus de narrativa recollits directament de l'oralitat mitjançant entrevistes a informants a les comarques d'Alacant i de Castelló.⁴ D'altra banda, anomenem *arxivística folklòrica* el mètode de recol·lecció i estudi dels materials folklòrics centrat en els continguts i els resultats sense tenir en compte l'ús, el mitjà ni la finalitat de l'acte comunicatiu.⁵ La cultura catalana té un gran cabal de materials —publicats i inèdits— que es podrien encabir sota aquesta denominació.

2. CONEIXEMENT: LA LITERATURA ORAL COM A OBJECTE D'ESTUDI

De la Renaixença ençà, en el context de la cultura catalana i amb un plantejament de valoració de la identitat col·lectiva, s'han dut a terme extenses recerques encaminades a la recollida i l'estudi del patrimoni etnopoètic. És impossible —en les poques pàgines d'aquest informe— donar-ne notícia. Remetem els lectors interessats en el tema a l'obra col·lectiva *Història de la literatura popular catalana* (Oriol; Samper, 2018), una completa revisió historiogràfica dels corrents d'estudi folklòric, dels folkloristes i de llurs obres arreu del domini lingüístic des de final del segle XVIII fins a l'actualitat. A tall d'exemple, però, podem citar l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (1922-1936), una tasca ingent que arreplegà milers de cançons —lletres i melodies— i altres materials de valor etnogràfic, entre els quals destaca l'extensa col·lecció de fotografies d'indrets i informants, materials avui a l'abast dels estudiosos gràcies a la seva digitalització. També, les col·leccions de rondalles i llegendes de Marià Aguiló, Francesc Maspons i Labrós, Antoni M. Alcover, Joan Amades, Esteve Caseponce, Sara Llorens i un llarg etcètera. I els vuit toms de la *Paremiologia catalana comparada* de Sebastià Farners, els cinc volums del *Costumari Català* de Joan Amades, on es consigna dia a dia tot el costumari festiu anual de les terres de parla catalana, i els tres de *Folklore de Catalunya*, del mateix autor, dedicats a «Cançoner», «Rondallari» i «Costumari». També, els nombrosos cançoners dels diversos territoris, entre els quals podem destacar les col·leccions de Milà i Fontanals, Massot i Planes i Rafael Ginard, i moltes altres obres que conformen un extens mosaic, tanmateix inacabat, perquè la literatura oral és immaterial i es crea i recrea constantment.

4. Ens referim a les tesis de Josep Lluís MONJO MASCARÓ, *El patrimoni rondallístic de Tàrbena (Marina Baixa), recopilació, classificació i estudi* (UA, 2022) i de Tània MUÑOZ MARZÀ, *La narració oral a les comarques de Castelló: Recopilació i anàlisi del corpus de folklore narratiu* (URV, 2024).

5. Aquesta és la definició proposada pel TermFolk a partir dels plantejaments teòrics desenvolupats per PUJOL (2007) i ROVIRÓ (1994).

Al costat d'aquestes fonts primàries hi ha un gran nombre de monografies que n'estudien els més diversos aspectes, generalment centrades en un tema, un folklorista o un territori. A vegades són treballs acadèmics, com és el cas de tesis doctorals o treballs de final de carrera, articles en revistes científiques, actes de congressos, monografies d'investigadors, etc., però també hi ha molts llibres de caràcter més local que aporten aspectes molt valuosos. Generalment són obra de persones interessades en aquests temes, a vegades amb el suport d'institucions com ajuntaments o centres d'estudis comarcals. A tall d'exemple podríem citar el premi Bernat Capó del Museu d'Etnologia de València i el premi Valeri Serra i Boldú de Cultura Popular, que des de 1989 promou l'Ajuntament de Bellpuig; l'obra premiada s'edita en la col·lecció «Biblioteca de Cultura Popular Valeri Serra i Boldú», que ja consta de trenta-quatre títols sobre diversos temes de cultura popular, entre els quals destaquen els dedicats a materials etnopoètics.

Un altre tema important a tenir en compte, especialment de cara al futur dels estudis sobre etnopoètica, és la seva presència a les universitats de l'àrea lingüística catalana. La literatura oral apareix de forma molt desigual en els programes d'estudis universitaris dels Països Catalans. L'estudi del folklore verbal en l'àmbit universitari representa una dignificació de la disciplina, que sempre ha estat llastada per un cert menyspreu de part de l'Acadèmia, que la considera la germana pobra de la literatura *culta*. Encara que en el context de l'Estat espanyol hi ha investigadors universitaris o vinculats a institucions que treballen sobre aquests temes, la seva presència com a estudi reglat o assignatura dels plans d'estudis és minsa. A les terres de parla catalana tenim un desequilibri molt patent. La URV és capdavantera a nivell europeu en folklorística i ha liderat cinc projectes I+D sobre folklore, estudiat des de diverses perspectives i que han donat fruits de gran solidesa, molts dels quals es poden consultar en línia i són a l'abast d'estudiants i investigadors. El *RondCat* és una extensa base de dades que classifica totes les rondalles recollides en llengua catalana segons el sistema internacional de classificació ATU i n'aporta una fitxa informativa molt completa. El *Diccionari de Folkloristes* aporta informació biogràfica i bibliogràfica dels folkloristes catalans des del segle XIX fins a l'actualitat. El *TermFolk* és un diccionari dels termes usats en l'estudi del folklore, que els defineix i presenta la seva equivalència en diferents llengües, alhora que aporta una completa cretomatia sobre cada concepte; un dels objectius d'aquest treball és aconseguir que els diccionaris generalistes recullin de manera precisa les definicions de termes vinculats al folklore. El *BiblioFolk*, per la seva banda, és una base de dades bibliogràfica elaborada a partir del buidatge d'un gran nombre de llibres i revistes que permet accedir a una quantitat ingent de materials i estudis sobre folklore. El *RumorFolk* és una base de dades sobre llegendes contemporànies, compiles majoritàriament mitjançant treballs de l'alumnat. Cal assenyalar, també, que la URV publica la revista acadèmica anual ELOP (*Estudis de Literatura Oral / Studies*

in *Oral Folk Literature*) en català i en anglès, i ja compta amb dotze números que recullen articles d'estudiosos d'arreu del món.⁶ Fruit també del treball conjunt dels folkloristes que treballen en els projectes de l'Arxiu de Folklore de la URV són les publicacions *Història de la Literatura Popular Catalana* (2018) i *A History of Catalan Folk Literature* (2019). En aquests projectes hi han treballat colze a colze professors de les universitats de Tarragona, Alacant i les Illes Balears (URV, UA, UIB) i, de manera més puntual, professors adscrits a altres universitats (Universitat de Barcelona i Universitat de Perpinyà).

També són aquestes tres universitats les que tenen assignatures d'etnopoètica en els seus plans d'estudi, tant de grau com de màster, ja siguin obligatòries o optatives, i on s'elaboren tesis doctorals sobre aquests temes. Les altres universitats del domini lingüístic no treballen la literatura oral de manera sistemàtica, encara que sí que hi ha assignatures d'etnomusicologia generalment adscrites a estudis dels diversos conservatoris.

Al marge del món universitari també hi ha iniciatives molt destacables de recollida sistemàtica de materials, com els milers d'enregistraments del Grup de Recerca Folklorica d'Osona (GRFO). Des de l'any 1980 el GRFO du a terme un treball de recerca, estudi i investigació del folklore, de la cultura popular i tradicional de Catalunya, especialment en la vessant de la transmissió oral. Els seus treballs se centren molt concretament a la comarca d'Osona. El grup té una metodologia de treball innovadora i eficaç, una base teòrica reconeguda i una gran experiència, factors que han fet possible la compilació d'arxius extensos i valuosos. També hi ha altres iniciatives de recollida de materials orals, essencialment centrades en la recuperació de la memòria de formes de vida i costums, com les que fan el Museu d'Etnologia de València i el de la Fundació Mallorca Literària, a través del Museu de la Paraula.

3. CONSERVACIÓ: LA PRESERVACIÓ DE L'INTANGIBLE

Els folkloristes del segle XIX tot just tenien paper i llapis —o bé un tinter i una ploma— per a deixar testimoni del llegat oral. L'escriptura és la primera i principal eina de recollida i preservació de les paraules que vehiculen relats i cançons, endevinalles o sentències. A mitjans del segle XIX es començaren a formar els arxius manuscrits de recollida de materials folklòrics orals. Cal destacar, sens dubte, el voluminós arxiu de Marià Aguiló (1825-1897), un erudit que dugué a terme una extensa recopilació a Catalunya i a Mallorca, però que tan sols publicà una part molt petita dels materials. Una gran part del seu llegat s'incorporà a l'Obra del Cançonero Popular de Catalunya i ha estat preservat.

6. Vegeu <<https://revistes.urv.cat/index.php/elop/about>> (consultat 10/07/2024).

Ja en el segle xx, els arxius particulars o institucionals de materials de literatura oral es multiplicaren. Al paper i el llapis s'hi afegiren la màquina d'escriure i aparells d'enregistrament de so encara molt primaris, com el fonògraf. Malauradament, molts enregistraments sonors s'han perdut per les dificultats de conservació dels materials sobre els quals havien estat enregistrats o per descurança dels qui n'eren propietaris o hereus. Actualment, els arxius i les biblioteques conserven manuscrits i altres fonts documentals dels treballs fets pel folkloristes, accessibles als investigadors. Hi ha molts de material transcrits en paper, lletres i melodies. El cas més paradigmàtic, extens i excepcional és, sens dubte, el de l'Obra del Cançonero Popular de Catalunya ja citada, una immensa tasca realitzada entre 1922 i 1936 els materials de la qual avui es conserven digitalitzats a la Biblioteca de Catalunya, procedents de tot el domini lingüístic. Però també podríem esmentar el llegat de les més de 20.000 cançons manuscrites o mecanoscrites recollides pel franciscà Rafael Ginard a Mallorca, o els milers de parèmies de Sebastià Farners, o el gran cabal de materials conservats dels múltiples treballs de Joan Amades, Ros-send Serra i Pagès o Antoni M. Alcover, entre molts d'altres.

Actualment els arxius del so i de la imatge dels diversos territoris de parla catalana conserven un gran nombre de documents sonors, enregistraments relatius a aspectes diversos de la música popular —melodies de danses, el cant de la sibil·la, cançons de treball i molts d'altres— però també d'històries de vida, com és el cas de l'Arxiu d'Història Oral Joan Miralles, que aporta molta informació històrica i sobre costumari des de l'òptica de la gent del poble.

La conservació del nostre patrimoni oral és, per tant, un aspecte en el qual s'ha treballat i s'han invertit esforços i finançament, amb professionals preparats i instal·lacions adequades. Pateix, però, una certa fragmentació. Caldria bastir un centre de documentació —encara que fos únicament virtual— on fos possible trobar indexats els arxius i els seus continguts, per afavorir un treball i una recerca més globals que contempli la totalitat cultural del domini lingüístic i no com ara, que cal anar a buscar cada cosa a un lloc específic i no és possible obtenir-ne una visió de conjunt.

4. DIFUSIÓ: DE LA TRANSMISSIÓ ORAL A L'UNIVERS DIGITAL

Al llarg del segle xx l'edició de materials de literatura oral en forma de corpus, aplecs, col·leccions, etc., de narrativa o de poesia oral assoleix un volum molt important i representatiu i es treuen a la llum materials que havien romàs inèdits per una o altra causa. En podríem posar molts d'exemples, però el cas més representatiu és, sens dubte, l'OCPC (Obra del Cançonero Popular de Catalunya), inventariat en més de vint volums per Josep Massot i Muntaner, que referencien un immens arxiu a hores d'ara totalment digitalitzat, amb materials a l'abast dels

estudiosos i del públic en general i sobre els quals es redacten monografies d'estudi i es fan publicacions, com la que realitza des de 2017, de forma modèlica, el Consell Insular d'Eivissa, a cura d'Isidor Marí. Però també cal destacar la immensa *Paremiologia catalana* de Sebastià Farners, editada en vuit volums per investigadors de la URV (1992-1999), l'obra rondallística de Marià Aguiló, editada per Jaume Guiscafrè (2008), la d'Antoni M. Penya, editada per Caterina Valriu (2022), el *Costumari Català* de Joan Amades, l'*Enciclopèdia de la Cultura Popular Catalana*, una obra col·lectiva que coordinà Joan Soler i Amigó, en la qual el volum 7 és totalment dedicat a literatura oral, i molts d'altres. Són materials que generalment es publiquen amb un aparell crític d'estudi remarcable o que tenen monografies d'estudi al seu entorn de gran qualitat.

També les institucions públiques hi ha contribuït. N'és un bon exemple el fet que l'any 2023 ha estat dedicat a l'OCPC i se n'ha fet divulgació arreu del territori. El 2020 va ser l'Any Palmira Jaquetti, en honor de la folklorista que treballà intensament a l'OCPC i que va ser pionera de les dones folkloristes, injustament oblidades. D'altra banda, el Govern de les Illes Balears adquirí el llegat del pianista i etnomusicòleg Baltasar Samper, que el 1938 es va haver d'exiliar a Mèxic, on morí el 1988. En aquest llegat hi ha valuosos documents de textos i melodies del cançoner popular català. Recentment, l'arxiu del folklorista Andreu Ferrer i Ginard ha estat dipositat a la Fundació Mallorca Literària i allà s'ha ordenat, classificat i digitalitzat; actualment, dos doctorands treballen en l'anàlisi de part d'aquests materials.

És cert, i n'hem assenyalat alguns exemples, que en tot el domini lingüístic hi ha arxius documentals gestionats per institucions —arxius de so i d'imatge de governs autonòmics i arxius i bases de dades universitaris o particulars—, però no n'hi ha prou amb tenir un arxiu amb molts de documents, també cal fer-ne la gestió adient per tal que siguin accessibles quant a conservació i descripció de contingut i catalogació. En aquest sentit, manquen ajuts per poder tenir tècnics i becaris ben formats, plataformes d'accés i canals de difusió, i especialment activitats de formació i divulgació adreçades a professorat, bibliotecaris i altres mediadors que puguin facilitar no només l'estudi, sinó també la difusió i la pervivència dels materials de tradició oral. Perquè també ens cal assenyalat i tenir ben present que la literatura oral ha passat del seu àmbit natural, domèstic i social a l'àmbit escolar com a resultat, d'una banda, d'una clara voluntat de recuperar i tornar a posar en circulació materials que haurien restat oblidats i, de l'altra, de fer-ne un ús didàctic, atès que tenen aquesta potencialitat i són molt útils per vehicular o complementar tot tipus d'ensenyaments. Aquesta és, en terminologia encunyada per Josep M. Pujol, l'anomenada *segona vida del folklore*. Així, a partir dels anys vuitanta del segle passat es treballà molt als centres escolars en la recuperació del cançoner popular, les rondalles i les llegendes i el costumari festiu, sovint no únicament entès com una activitat pedagògica, sinó també, i molt significativament,

de reivindicació identitària i de reafirmació nacional. Tanmateix, en el segle XXI l'augment d'alumnes nouvinguts d'arreu del món, la complexa multiculturalitat social i una mirada crítica, a voltes esbiaixada o descontextualitzada, sobre el patrimoni cultural han suposat i suposen un repte per a l'ús i la pervivència d'aquests materials en contextos escolars, que han sofert un clar retrocés respecte a dècades anteriors.

Tanmateix, cal tenir en compte, i de manera ben significativa, la vehiculació dels materials d'arrel oral per canals nous, com els que fa possible internet i l'auge de les xarxes socials. Així, han proliferat les pàgines web de literatura oral (enigmística, paremiologia, llegendari, cançoner, costumari, etc.), que són molt nombroses i de qualitat desigual, però representen una gran oportunitat per acostar tot el llegat tradicional al gran públic. O iniciatives com *L'illa dels Tresors* de la Fundació Mallorca Literària, una *app* sobre llegendes plantejada com un joc de rol que ha difós el coneixement del llegendari entre els joves i que es presenta en diversos idiomes, tot pensant també en el públic d'altres llengües i cultures. I la ludificació de materials d'arrel oral, presentats ara en forma de jocs digitals o de jocs de taula.

5. A TALL DE CONCLUSIÓ

Com hem exposat en les pàgines precedents, és clar que ens cal revisar els conceptes tradicionals sobre el folklore i els seus objectes d'estudi, modular-los en sintonia amb el món contemporani. Quan els materials folklòrics es vehiculen a través de nous llenguatges i codis, quan esdevenen obra signada d'un autor, quan se'n fa un ús crematístic, turístic, educatiu o carregat de *tipisme*, potser deixen de ser folklore però tenen les arrels en el folklore. Què ens pot aportar el seu estudi? Evidentment, per valorar moltes de les dades des del punt de vista sociològic, antropològic i filològic, només ens cal *canviar-nos les ulleres*. Si el folklore és una forma específica de comunicació, no hi ha cap dubte que també ha de ser valorat i estudiat en les seves manifestacions contemporànies, que —com la societat actual— seran mestisses, variables i multiculturals. Revisitar la tradició? Reformular-la? Vehicular-la a través de nous llenguatges i codis? Fer-ne un ús comercial? No cal que ens plantegem si cal o no cal fer aquestes coses, perquè aquestes coses *es fan* (i es feien) malgrat allò que digui o opini l'Acadèmia, els investigadors, els tècnics, els entesos. I així ha estat sempre, i podem suposar que seguirà essent així. Nosaltres podem documentar, classificar, analitzar, valorar i mirar de donar directrius, potser fins i tot podem intentar *vetllar* per la qualitat o la *puresa* d'algunes manifestacions o expressions des del nostre lloc de feina i d'opinió, expedir acreditacions de *genuïnitat*, però moltes coses evolucionaran al marge de nosaltres i del nostre marc mental.

La cultura catalana té un extraordinari patrimoni immaterial vinculat a l'oralitat, i el té força ben recollit perquè des del segle XIX ençà s'hi han dedicat molts

esforços, tot i que els prejudicis dels folkloristes provoquessin la no recollida o la censura de determinats ítems folklòrics considerats poc adients des del punt de vista moral. Els resultats materials d'aquestes moltes i diverses iniciatives de recollida, en general, presenten un estat de conservació adequat, encara que cal ser conscients que una part molt important s'ha perdut i ja és irrecuperable, per raons diverses.

Cal assenyalar que els estudis sobre aquests arxius folklòrics són molts, diversos i —en general— de qualitat, i que és un camp d'estudi obert i dinàmic, que fa servir les tecnologies actuals per facilitar l'emmagatzematge i l'accés als materials, encara que demanàriem més atenció per part de l'Administració, l'Acadèmia i d'altres institucions, i un esforç per tal que l'estudi del folklore sigui ben present en entorns universitaris i no es vinculi únicament a persones o grups de treball, sinó que es consolidi com a matèria d'estudi en els currículums universitaris d'Humanitats.

Finalment, pensem que on hi ha més mancances és en la difusió i la valoració d'aquest llegat en el context de la societat actual, especialment en les grans àrees metropolitanes que viuen d'esquena als aspectes més tradicionals de la nostra cultura. Hi ha zones del país on el conjunt de les tradicions populars, inclosa la literatura oral, són valorades i divulgades, són vives i dinàmiques i donen lloc a noves manifestacions creatives —especialment en l'entorn festiu— que s'amaren de la realitat actual i estableixen una mena de simbiosi efectiva entre el passat i el present. Aquest és el camí a seguir; el patrimoni oral ha de ser actualitzat, viu, viscut, assumit i valorat per la societat actual, però en cap cas no ha de ser quelcom estàtic i momificat, ancorat en un temps passat que ja no és el nostre.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ORIOI, Carme; SAMPER, Emili (ed.) (2018). *Història de la literatura popular catalana*. Tarragona-Palma-Alacant: URV; UIB; UA.
- PUJOL, Josep Maria (2013). *Això era i no era. L'obra folklòrica de Josep M. Pujol*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili.
- ROVIRÓ, Ignasi (1994). «El folklore com a acte comunicatiu». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, núm. 4, p. 13-14.
- TERMFOLK. *Diccionari Terminològic de Folklore*. En línia: <<https://termfolk.arxiu-defolklore.cat/>>.